

Peer Reviewed and
UGC Listed Journal No. 47026

ISSN 2319 - 359x
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

ISO 9001 : 2015 QMS
ISBN / ISSN

IDEAL

Volume - XIII, Issue - II
March - August - 2025

MARATHI / HINDI PART - I

Impact Factor / Indexing

2023 - 7-537

www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2319 - 359X

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Single Blind Review / Double Blind Review

Volume - XIII | Issue - II | March - August 2025

MARATHI PART - I

Peer Reviewed and
UGC Listed Journal No. 47026

Impact Factor / Indexing

2023 - 7.537

www.sjifactor.com

→ EDITOR ←

Dr. Vinay Shankarrao Hatole

Assistant Professor, International Center of Excellence in Engineering
& Management (ICEEM) College, Waluj, Chhatrapati Sambhajinagar. (MS)

→ PUBLISHED BY ←

AJANTA PRAKASHAN

Jaisingpura, Chhatrapati Sambhajinagar. (MS)

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - I ❧

अनु क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	सामाजिक न्याय: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका प्रा. डॉ. साखरे दत्तात्रय यशवंत	८३-८५
१५	भारतातील जातीव्यवस्था आणि आर्थिक असमानता श्री. सागर हरिचंद्र एडके	८६-९०
१६	हिंदू खाटिक समाज-सामाजिक सुधारणा चळवळ ऐतिहासिक आढावा मेघाराणी रमेश सरगर	९१-९४
१७	१८५७ च्या उठवामधील दलित महिलांचा सहभाग शुभम शामराव खरात	९५-१०१
१८	ऐतिहासिकदृष्ट्या दलितांचे सशक्तिकरणामध्ये शिक्षणाची भूमिका श्री. माने प्रशांत पांडुरंग	१०२-१०६
१९	जातिनिर्मुलनाबाबत आंबेडकरांचे विचार हणमंत शिवाजी नरळे	१०७-१११
२०	महाराष्ट्रातील दलितांच्या आर्थिक स्थितीचा आढावा दिपक लक्ष्मण सकट	११२-११६
२१	संत चोखामेळा यांचे अभंगातून येणाऱ्या दलित वेदना डॉ. सरस्वती लक्ष्मणराव अंदेलवार	११७-१२१
२२	विदर्भातील विविध संस्था मंडळांचे अस्पृश्यता निवारण कार्य-एक अभ्यास प्रा. डॉ. अनिल आसाराम तुपकर	१२२-१२३
२३	संत साहित्यातील पर्यावरण संत तुकारामांच्या अभंगातील पर्यावरणविषयक विचार अर्जुन बंडू राठोड	१२४-१२७
२४	भारतीय राजकारणात दलित महिलांसामोरील आव्हाने वैभव कृष्णा जानकर	१२८-१३३

२३. संत तुकारामांच्या अभंगातील पर्यावरणविषयक विचार

श्री. अर्जुन बंडू राठोड

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, पद्मभूषण वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, कवठेमहांकाळ, जि. सांगली.

१.१ प्रस्तावना

आधुनिक काळ हा तंत्रज्ञान आणि भौतिक विकासाचा काळ आहे. हा विकास मानवी जीवनाला जेवढे सुखी बनवण्यासाठी नवनवीन आविष्कार घडवत आहे. या आविष्कारांतून भलेही भौतिक सुविधा निर्माण होत गेल्या, परंतु दुसरीकडे निसर्ग आणि पर्यावरणाकडे मानव जातीचे प्रचंड दुर्लक्ष झाल्याचे दिसून येते. यातून निसर्गाचे संतुलन राखण्याचे मोठे आव्हान आज समस्त मानव जातीसमोर असल्याने नैसर्गिक साधन-संपत्तीसह पर्यावरण संवर्धनाचे महत्त्व वाढत चालले आहे. विसाव्या शतकाच्या अखेरीस आणि एकविसाव्या शतकात भारतीय उपखंडासह जगातील अनेक भागांत आलेल्या नैसर्गिक आपत्ती आणि त्यातून झालेली मानवी जीवनाची हानी पर्यावरणाच्या रक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित करीत असल्याचे स्पष्ट होते. विशेषतः वाढत्या शहरीकरणामुळे बदललेले नदी-नाल्यांचे प्रवाह, रस्ते-महामार्गांच्या तसेच इमारत बांधकामासाठी शहरांलगत होत असलेले गौण खनिजांचे अमर्याद उत्खनन यामुळे भारतासारख्या विकसनशील देशात नैसर्गिक आपत्तीची समस्या अधिक गंभीर होत चालली असल्याचे दिसून येते. पर्यावरण संवर्धनाकडे वर्षानुवर्षे होत असलेल्या दुर्लक्षामुळे निर्माण झालेले निसर्गाचे असंतुलन हे नैसर्गिक आपत्तींचे एक प्रमुख कारण आहे. म्हणूनच पर्यावरणाचे रक्षण ही आधुनिक काळातील अत्यंत गरज आहे.

भारतासारख्या खंडप्राय देशाला धार्मिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक अशी खूप मोठी परंपरा आहे. प्राचीन काळात येथील संस्कृती आदर्शवत होती. सामाजिक रचनेला धार्मिकतेचे अधिष्ठान देऊन धार्मिकतेसोबत सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परंपरा येथे निर्माण झाल्या. या परंपरा केवळ सोपस्कार म्हणून न राहता ती या भागातील लोकांची जीवनशैली झाली. याच परंपरेतून संत परंपरेचा उगम झाला. विशेषतः महाराष्ट्राला फार मोठी संत परंपरा लाभली आहे. या संत परंपरेत सामाजिक मूल्यांच्या जपणुकीपासून नैसर्गिक मूल्यांच्या जपणुकीच्या दृष्टीने खूप मोठ्या प्रमाणात जागरूकता निर्माण झाली असल्याचे दिसून येते. श्री संत ज्ञानेश्वर (१२७५-१२९६) हे या परंपरेतील आद्यसंत ठरतात. यानंतर भक्तिमार्गातून समाजाला नैतिकतेबाबत जागरूक करून आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून अप्रत्यक्ष दीक्षा देण्याची एक परंपराच या राज्यात निर्माण झाली असल्याचे दिसून येते. यात श्री संत ज्ञानेश्वरांनंतर संत गोरोबा काका (१२६७-१३१७), संत चोखामेळा (१२७३-१३३८), संत जनाबाई (१२५८-१३५०), संत नामदेव (१२७०-१३५०), संत सेना महाराज (१२७८-१३५८), संत तुकाराम (१६०८-१६५०), समर्थ रामदास (१६०८-१६८२) असे कितीतरी संत होऊन गेले. या सर्वच संतांनी समाजाला धार्मिक श्रद्धेसोबतच जीवनमूल्यांचे शिक्षण देणारी साहित्यनिर्मिती केली, जी आजच्या आधुनिक काळातही प्रत्येक क्षणाला शिकवण देणारी आहे.

संत तुकाराम महाराजांनी आपल्या ओव्यांमधून प्रापंचिक समाजास मोलाचे उपदेश केले असल्याचे दिसून येते. संन्यास न घेता किंवा संसारत्याग न करता संसार सांभाळत नित्य परमेश्वराचे नामस्मरण केले तरी मोक्षप्राप्ती होते, हा उपदेश त्यांनी केला आहे.

संत तुकाराम महाराजांनी आपल्या ओव्यांमधून प्रापचिक समाजास मोलाचे उपदेश केले असल्याचे दिसून येते. संन्यास न घेता किंवा संसारत्याग न करता संसार सांभाळत नित्य परमेश्वराचे नामस्मरण केले तरी मोक्षप्राप्ती होते, हा उपदेश त्यांनी केला आहे. म्हणूनच, 'सत्यवादी करी संसार सकळ, अलिप्त कमळ जळी जैसे | घडे ज्या उपकार, भूतांची ते दया, आत्मस्थिती तया अंगी वसे'। हे सांगताना तुकाराम महाराजांनी परमेश्वर प्राप्तीसाठी एक संदेश सकलजनांना दिला असल्याचे दिसून येते. संसाराचे हे महत्त्व सांगताना तुकाराम महाराजांनी निसर्गातील अन्य घटकांचे महत्त्वही तेवढेच ओळखले होते. म्हणूनच प्रापचिक माणसाला उपदेश करताना तुकाराम महाराज निसर्गातील घटकांचे उदाहरण आपल्या ओवीतून देतात. ते म्हणतात, 'हे चि चिंता काय खावे म्हणुनि | भले तुजहुनी पक्षिराज'। पशु-पक्षांना रोजच्या जगण्यात कधीच उद्याची चिंता पडत नाही. माणूस मात्र कायम उद्याची चिंता करित जगत असतो, असा दाखला ते देतात. निसर्गातील या घटकांशी नाते जोडताना तुकाराम महाराज पशु, पक्षी, वृक्ष, वेली अशा नैसर्गिक घटकांचे मानवी जीवनातील महत्त्वही नकळत विशद करताना दिसतात.

विशेषतः आज नैतिक मूल्यांसोबतच निसर्गाचे संरक्षण आणि संवर्धन ही काळाची गरज ठरली आहे. निसर्गाने निर्माण केलेल्या जीवनचक्रातील प्रत्येक घटकांचे जीवनाच्या टप्प्यांत किती महत्त्व आहे याची जाणीव आजच्या आधुनिक काळात होत आहे. कारण, वारंवार येणा-या नैसर्गिक आपत्ती आणि त्यातून मानवी जीवनावर होणारे दीर्घकालीन परिणाम किती गंभीर आहेत याची जाणीव आधुनिक पिढीला होत आहे. यातूनच निसर्गाच्या रक्षणाची, अर्थातच पर्यावरण संवर्धनाची एक जबाबदारी या पिढीवर आली आहे. या पर्यावरणाच्या रक्षणाचे महत्त्व मध्ययुगीन काळात ज्या संतांनी ओळखले होते त्यात श्री संत तुकाराम महाराजांचे नाव अग्रस्थानी आहे. श्री तुकाराम महाराजांनी आपल्या साहित्यातून अर्थातच आपल्या गाथेमधून केवळ धार्मिक-आध्यात्मिक विचारच मांडले नाहीत, तर पर्यावरण रक्षणाच्या जबाबदारीची एक जाणीव समाजाला करून दिली असल्याचे दिसून येते.

अभंगातून पर्यावरणाचा संदेश

महाराष्ट्राला लाभलेल्या या थोर संत परंपरेत अनेक संतांनी निसर्ग हा केंद्रस्थानी मानून पर्यावरणाचे महत्त्व पटवून देण्याचा प्रयत्न केला असल्याचे दिसून येते. संत हे प्रामुख्याने मानवी जीवनाबद्दल अध्यात्माच्या मार्गाने विचार करणारे असले तरी त्यांची निसर्गाकडे पाहण्याची दृष्टी त्यांच्या साहित्यातून स्पष्ट दिसते. हीच या संतांची पर्यावरणवादी दृष्टी मानली जाते. संत श्री तुकाराम महाराजांनीही निसर्गाकडे याच दृष्टीने पाहिले असल्याचे स्पष्ट होते. मध्ययुगीन काळात जे संत होऊन गेले ते मुख्यत्वे कृषिप्रधान संस्कृतीतून आलेले होते. त्यामुळे निसर्गाशी या सर्वांची नाळ होती. संत तुकाराम महाराजही त्यातलेच. म्हणूनच माणूस आणि निसर्ग यातील एकात्मतेची भावना त्यांच्यात रुजलेली होती. म्हणूनच गाथेमध्ये मानवी जीवनाच्या विविध पैलूसोबतच निसर्ग व्यक्त झालेला दिसून येतो. शेतीच्या माध्यमातून या निसर्गाशी एकरूप होताना त्याचा अभिमानही कसा आहे हे संत तुकारामांच्या रचनेतून सिद्ध होते. ते म्हणतात, 'बरे देवा कुणबी केलो। नाही तरी दंभी असतो मेलो।' एकूणच श्री तुकाराम महाराजांची निसर्गाशी असलेली एकात्मता त्यांच्या शब्दातून व्यक्त झाली असल्याचे स्पष्ट होते. म्हणूनच पर्यावरणाचे महत्त्व विशद करताना त्यांनी अनेक दाखले गाथेतून दिले आहेत. विशेषतः शेती आणि निसर्गाशी संबंधित सर्वाधिक संदर्भ श्री तुकाराम महाराजांच्या रचनेतून आल्याचे दिसून येते. चंदन, कमल अशा संदर्भपेक्षा कावळा, घुबड, चातक, चकोर, गाय, बैल, घोडा, अळी, उंदीर, मांजर असे निसर्गचक्रातील प्रमुख घटकांचे उल्लेख त्यांच्या रचनेतून अगदी स्पष्टपणे आले आहेत. एका ओवीत तुकाराम महाराज म्हणतात, 'उंबरातील कीटका | हेचि ब्रह्मांड ऐसे लेखा ॥

ऐसी उंबरे किती झाडीं | ऐशीं झाडें किती नवखंडी ||' उंबराच्या फळात असलेल्या असंख्य कीटकांसाठी ते उंबर हेच विश्व असते. अशा कितीतरी उंबरांतून विश्वाचा आनंद घेणारे प्राणीमात्र निसर्गचक्रातील अविभाज्य घटक कसे आहेत, हे तुकाराम महाराज सांगून जातात.

एकांतात आत्मचिंतन आणि पर्यावरणाला महत्त्व

आध्यात्मिक साधनेसाठी संसार सोडून एकांतात जाणे या संत परंपरेत फारसे मान्य नसले तरी सृष्टीचा विचार करून मानवी जीवनाचे तत्त्व अभ्यासताना निसर्गाचा सहवास तितकाच महत्त्वाचा आहे. हे या संतांच्या दिनचर्येवरून स्पष्ट होते. संत तुकाराम महाराजही याला अपवाद नव्हते. ते स्वतः या आध्यात्मिक चिंतनासाठी देहूजवळ असलेल्या भंडा-या डोंगरावर जात असत. तेथेच चिंतन करून निसर्गाशी तादात्म्य पावताना पर्यावरणाचे महत्त्व पटवून देणा-या रचना त्यांनी रचलेल्या गाथेतून उतरल्या आहेत.

आध्यात्मिक परंपरांशी जोड

संत तुकाराम महाराजांनी आपल्या अभंगांतून करुणा, दया आणि सेवाभाव जनसामान्यांना सांगितला आहे. हे तत्त्व सांगताना त्यांनी निसर्गाचे महत्त्वही जाणले होते. म्हणूनच त्यांनी पशू-पक्षांच्या जीवनाला आध्यात्मिक परंपरांशी जोडले आणि तश रचना त्यांनी आपल्या अभंगांतून केल्या. वृक्ष-वेलींना त्यांनी मानवी जीवनाशी जोडले आणि त्यातून नकळत पर्यावरण रक्षणाचा मोठा संदेश त्या काळात समाजाला दिला. आज आधुनिक युगात पर्यावरणाच्या असंतुलनामुळे अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. या समस्यांचे गांभीर्य चारशे वर्षांपूर्वी ओळखून तुकाराम महाराजांनी समाजाला भविष्यातील धोक्याच्या दृष्टीने एकप्रकारे जागरूक करण्याचा प्रयत्न केला असल्याचे दिसून येते.

वृक्षवल्ली आम्हा सोयरी...

निसर्ग आणि पर्यावरणाशी एकरूप होत असताना त्याचे तुकाराम महाराजांनी अगदी स्पष्टपणे महत्त्व सांगितले असल्याचे दिसून येते. निसर्गातील वृक्ष आणि वेलींपासून मानवाला खूप मोठ्या प्रमाणात लाभ मिळत असतो किंवा तो मिळण्याच्या दृष्टीने या वृक्षवेलींचे मानवी जीवनात खूप मोठे महत्त्व आहे. म्हणूनच हे वृक्ष आणि वेली आपले सगे-सोयरे आहेत, असे तुकाराम महाराज म्हणतात. म्हणजेच ज्या वृक्ष-वेली आपल्याला कायम लाभ देत राहतात त्या वृक्ष-वेलींचे संवर्धन तेवढेच महत्त्वाचे कसे आहे, हे अप्रत्यक्षपणे तुकाराम महाराज या अभंगातून सांगतात.

वृक्षवल्ली आम्हा सोयरी वनचरे। पक्षी ही सुस्वरे आळविती॥ धृ ॥

येण सुखे रुचे एकांताचा वास। नाही गुणदोष अंगा येत ॥ १ ॥

आकाश मंडप पृथिवी आसना। रमे तेथे मन क्रिडा करी ॥ २ ॥

कंथा, कमंडलू देह उपचारा, जाणवितो वारा अवसर ॥ ३ ॥

हरिकथा भोजन परवडी विस्तार। करोनि प्रकार सेवु रुची ॥ ४ ॥

तुका म्हणे होय मनासी संवादु। आपलासी वाद आपणासी ॥ ५ ॥

मानवी जीवनात अत्यंतिक महत्त्वाच्या असलेल्या या वनांना आकाशाचे आवरण आहे आणि धरती हे अंथरण. या निसर्गाच्या सानिध्यात एकांतवासात हलकेच येणारी वाऱ्याची झुळूक, पानांची सळसळ आणि त्यातून उमटणारा मनाचा नाद याचा आनंद लुटावा. याच वृक्ष-वेलींच्या सानिध्यात ऋषी-मुनी फक्त आसन आणि कमंडलू घेऊन राहिले. या एकांतवासात त्यांचे ज्ञानरूपी

कमंडलू ओतप्रोत भरले. म्हणजेच निसर्ग केवळ भौतिक लाभ देतो असे नव्हे, तर आध्यात्मिक लाभही या निसर्गातूनच मिळत असतात, असे महाराज यातून सांगून जातात. आपण कोण आहोत, ही ओळख आपल्यालाच करून घ्यावयाची असेल तर या वनांच्या सहवासात काळ घालवा, येथेच भजन-कीर्तनात मन रमवा म्हणजे आपला जन्म कशासाठी आहे, याची प्रचीती येईल, असेही महाराज नमूद करतात. एकूणच आपल्या मनाचा आपल्याशीच थेट संवाद साधण्यासाठी वनांचा, वृक्ष-वेलींचा सहवास किती महत्त्वाचा आहे, हे तुकाराम महाराजांनी या अभंगातून पटवून दिले असल्याचे दिसून येते.

निसर्ग, पर्यावरण रक्षणाचा संदेश

प्राचीन-पुरातन काळात वनसंपदा विपूल प्रमाणात होती. हळूहळू मानवी वस्त्यांचा विस्तार वाढत गेला तसा या वनांच्या जडण-घडणीत मानवी हस्तक्षेप सुरू झाला. आदीम काळात मानव या वनांचा उपयोग पशू-पक्षांच्या शिकारीसाठी करित असे. याशिवाय वाळलेल्या लाकडांपासून अग्नी, झाडांच्या सालींपासून वल्कले, कंदमुळे, शिकारीसाठी लाकडी शस्त्रांची निर्मिती करणे असा वापर होत गेला. यानंतर काळ पुन्हा बदलला. आता शेतीप्रधान जीवनपद्धती अस्तित्वात आली. या शेतीसाठी मानवाने वनसंपदा तोडायला सुरुवात केली. या जागेत आता धान्याची शेती होऊ लागली. हा हस्तक्षेप इतका वाढला की, आता शेतीसाठी लागणारी अवजारे तयार करण्यासाठी वृक्षतोड सुरू झाली. कालांतराने फळे, सुगंधी फुले-वनस्पती, औषधी वनस्पती यासाठी मोठे वृक्ष तोडून तेथे फळबागा व उपयोगाच्या वनस्पतींची लागवड सुरू झाली. यामुळे आपोआपच वनक्षेत्र कमी होत गेले. एवढ्यावर वनांचा संहार थांबला नाही, तर शेतीचा विस्तार करण्यासाठी वने तोडून तेथे शेती केली जाऊ लागली. अशा प्रकारे वनसंपदेमध्ये मानवी हस्तक्षेप एवढा वाढला की आधुनिक काळात तर ठराविक देशांमध्ये वनक्षेत्रच कमी झाले आहे. साहजिकच त्याचा परिणाम थेट पर्यावरणावर झाला असून अगदी पावसाचे असंतुलित प्रमाण, प्रचंड उष्णता, दुष्काळ अशा समस्या निर्माण होत आहेत. पर्यावरण असमतोलाचे हे परिणाम आता एवढे गंभीर झाले आहेत की देशात वृक्षतोड ही कायद्याच्या चौकटीत आणायची लागली आहे. वनांचे संरक्षण हा आता एक कायदेशीर मुद्दा ठरला आहे. त्यामुळे संत तुकाराम महाराजांनी वनसंपदेच्या संरक्षणाचा चारशे वर्षांपूर्वी दिलेला संदेश नकळत त्यांना असलेल्या पर्यावरणाच्या ज्ञानाची एक साक्ष ठरतो.

संदर्भ सूची

१. माधव कानिटकर, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, नोव्हेंबर २०१४.
२. कृष्णराव अर्जुन केळूसकर, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, जानेवारी २०१७.
३. डॉ. सुषमा लोखंडे-खोपडे, समाजप्रबोधनाचे अध्वर्यू संत तुकाराम व संत कबीर, विजय प्रकाशन, नागपूर, २४ जून २०२२.
४. श्री संत तुकाराम : व्यक्तित्व आणि कवित्व, शेट्ये पुष्पलता, प्रबंध -एनएनडीटी महिला विद्यापीठ, पुणे.
५. पंढरीनाथ धोंडगे, संत तुकारामांच्या अभंगांचा एक चिकित्सक अभ्यास, मराठी विभाग, प्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ. संभाजीनगर.

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Single Blind Review / Double Blind Review

VOLUME - XIV, ISSUE - I - MARCH - AUGUST - 2025

IMPACT FACTOR - 7.537 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

श्री. अर्जुन बंडू राठोड

In Recognition of the Publication of the Paper Titled

संत तुकारामांच्या अभंगातील पर्यावरणविषयक विचार

Ajanta Prakashan
Jaisingpura, Near University Gate, Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad), Maharashtra - 431 004.
Mob. No. 9579260877, 9822620877 | ajanta2023@gmail.com | www.ajantapublishing.com

Editor
Dr. Vinay S. Hatole